

УДК 340.13

ПРИРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ NATURAL AND LEGAL REGULATION MORAL OF HUMAN BEHAVIOR

Омельчук О.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
ректор Хмельницького університету управління та права*

Стаття присвячена філософсько-правовим аспектам регулювання моральної поведінки людини в доктрині природного права. Головне призначення природного права виявляється в регулюванні поведінки людини для можливості повного її прояву та розвитку її сутності. Поведінка людини є моральною за своєю природою, більше того, моральна поведінка є однією з найбільш жорстких соціобіологічних демаркацій. Моральна поведінка як біологічний феномен пояснюється у зв'язку з її функцією збереження виду, що знаходить концептуальне вираження в соціобіологічному дослідженні.

Ключові слова: поведінка людини, мораль, природне право, свідомість, мотивація.

Статья посвящена философско-правовым аспектам регулирования нравственного поведения человека в доктрине естественного права. Главное призначення естественного права проявляется в регулировании поведения человека для возможности полного ее проявления и развития ее сущности. Поведение человека является моральным по своей природе, более того, моральное поведение является одной из наиболее жестких социобиологических демаркаций. Моральное поведение как биологический феномен объясняется в связи с ее функцией сохранения вида, находит концептуальное выражение в социобиологических исследованиях.

Ключевые слова: поведение человека, мораль, естественное право, сознание, мотивация.

Article is devoted to the philosophical and legal aspects regulating moral behavior in the doctrine of natural law. The main appointment of natural law is to regulate human behavior to be able to complete its development and manifestation of its essence. Human behavior is moral in nature, moreover, moral behavior is one of the toughest sociobiological demarkatsiy. Moral behavior as a biological phenomenon is explained in relation to its function of preserving species that finds expression in the conceptual sociobiological research.

Key words: human behavior, morality, natural law, consciousness, motivation.

Постановка проблеми. Життя людини не може проходити відірвано як від суспільства, так і від природи, тому людина повинна координувати свою поведінку з певними нормами, правилами. Хоча людина займає найвище місце в природі, однак є залежною від нього і повинна дотримуватися правил природного права. Людина живе в суспільстві, однак це можливо лише на засадах природного права, яке формується відповідно до законів світобудови. Людина створює державу, яка на сьогодні є найкращою формою поєднання людських інтересів, однак це можливо лише тоді, коли існує позитивне право, що ґрунтується на нормах природного права. Природне право містить у собі моральну основу співжиття людей, є засобом гармонійного поєднання їх інтересів, відображає найважливіші принципи життєдіяльності людини і суспільства, ґрунтується на духовності соціуму, його культурі. На сприйняття природного права мають вплив світоглядні установки людини, розвинуті антропологічні ідеї, тому дослідження природного права дає можливість розкрити приховані онтологічні зв'язки й основи буття людини та суспільства [4, с. 4]. Головне призначення природного права виявляється в регулюванні поведінки людини для можливості повного її прояву та розвитку її сутності.

Стан дослідження. Поведінка людини була предметом вивчення філософії та філософії права з давніх часів. Вплив природного права на регулювання моральної поведінки людини є досить вагомим і дослідженню даної концепції приділялася увага філософів та правників. Створення цілісної концепції природно-правового регулювання моральної поведінки людини, через призму вищевказаного, вимагає дослідження праць відомих вчених, зокрема: Д. Кекса, К. Лоренца, В. Матурана, К. Поппера, І. Шмерліна та ін. Сучасний стан дослідження даних питань викладений у працях Б. Ананьєва, В. Бачиніна, Е. Бойла, О. Грищук, В. Малахова, К. Слесик, С. Сливки, Є. Соловйова та інших науковців.

Виклад основних положень. Найважливішою рисою природного права є його універсальна нормативність стосовно поведінки людини, що проявляється в приписно-зобов'язальній, безособистісній та авторитарній формі його суджень. Вимоги природного права є категоричними, оскільки не залишають можливості для сумнівів. Ці вимоги далеко не завжди відповідають конкретним життєвим інтересам людей, однак їх перевагою є те, що вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо людина діятиме у правильному напрямку. При

цьому природне право не тотожне діючому юридичному праву і передбачає певні релігійні, метафізичні та морально-етичні основи. Такі основи розширяють і поглиблюють юридичний зміст природного права, що пов'язаний із всією цілісністю нормативно-ціннісного континууму світової культури [2, с. 297].

Особливістю природного права є його прямий і безпосередній зв'язок з людиною та її буттям, тому саме природа (сутність) людини є визначальною при розкритті змісту права. У силу цієї особливості право є багатозначним феноменом і проявляється як мінімум у двох площинах: як природне право і як позитивне право. Природне право відображає, так би мовити, суб'єктивну сторону права, його духовний зміст. Позитивне ж право є вираженням предметної (об'єктивної) сторони права і є системою юридичних норм. Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що породжені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства. Тому природне право містить такі можливості людини, які зумовлені особливостями її природи, а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства [4, с. 4].

На думку С.С. Сливки, природне право як система норм – це сукупність законів природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких функціонує світ. З іншого боку, природне право як система норм – це сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватися людина, підтримуючи онтологічні принципи світопорядку й обґрунтовуючи трансцендентальність власної свободної волі для активного гармонійного самозбереження у Всесвіті. Людина дотримується норм природного права тоді, коли вона живе за законами природи, однак це потребує розуміння, усвідомлення, осмислення таких процесів, адже погляди людини формуються під впливом як природного, так і позитивного права, це називається виваженістю, поміркованістю, мудрістю. Під нормами природного права вчений розуміє постулати природи, які людина обирає для своєї поведінки свідомию, відповідно до власної совісті [9, с. 212].

У науковій літературі висловлюються міркування, що поведінка людини є моральною за своєю природою, більше того, моральна поведінка є однією з найбільш жорстких соціобіологічних демаркацій. Поряд з цим мораль є дуже складною системою регуляції, яка не має прямого біологічного управління, тому вважається, що відсутність об'єктивної, природної мотивації морального вчинку виводить його із сфери наукового аналізу. Видатні учені, котрі працювали над біологією пізнання (К. Поппер, К. Лоренц, В. Матурана), однак в тому, що мораль є справою вільного і відповідального вибору людини. Поппер формулює це як критичний дуалізм фактів і моральних норм або рішень, слідуючи великій традиції Юма і наполягаючи на тому, що не існує логічного переходу від «є» до «повинен» [3, с. 342]. На його думку, першим критичним дуалістом був Протагор, який учив, що в природі не існує норм і що норми створені людиною, в чому полягає одне з найбільших її досягнень. У природі ідеалів не виявити, оскільки «... вона складається з фактів і регулярностей, які самі по собі ні моральними, ні аморальними не є. Ми самі нав'язуємо ідеали природі і тим самим вносимо у світ природи мораль, хоча самі при цьому є частиною природи. Ми – продукти природи, але природа ж дала нам владу змінювати світ, передбачати і планувати майбутнє, приймати рішення, за які ми несемо моральну відповідальність. Таким чином, і рішення, і відповідальність за них з'являються в світі природи лише разом з нами» [7, с. 101].

Моральна поведінка як біологічний феномен пояснюється у зв'язку з її функцією збереження виду, що знаходить концептуальне вираження в соціобіологічному дослідженні. Однак зазначають, що слабким місцем такого

дослідження є її спроба однозначного зведення складного комплексу альтруїстичної поведінки до матеріального носія – генів альтруїзму/еґоїзму, а також орієнтація на формально-математичні методи моделювання оптимальних поведінкових програм. Сама ж постановка питання про еволюційне вироблення альтруїстичної поведінки як способу адаптації визнається розумною та обґрунтованою, оскільки допускає широку перспективу аналізу, який не зводиться до соціобіологічних розрахунків безпосереднього репродуктивного успіху чи програшу. Таким чином, гіпотеза еволюційного походження моралі може розглядатися як загальнометодологічне фонове вирішення проблеми, в рамках якого слід виявити специфічні особливості, які відрізняють мораль людини від вчинків тварин, лише подібних до моралі, а також проаналізувати когнітивно-поведінкові механізми, які задають еволюційну перспективу моральної поведінки. При цьому слід пам'ятати, що природний світ має афектно-емоційну систему мотивації – «роби що хочеться». Найдивніші приклади відданості, батьківської самовідданості і взаємодопомоги тварин засновані на інстинкті чи любові, але не почутті морального обов'язку, який притаманний людям. У цьому сенсі мораль є виключно людською системою регулювання поведінки, принципи якої протилежні до біологічного, афективно-емоційного механізму [11].

Шмерліна І.А., продовжуючи міркування Канта, розглядає зобов'язання як свободу морального волевиявлення людини, однак це не означає, що мораль виникла ні «з чого» або зверху. Вчена виділяє еволюційно-біологічні передумови і підстави моральної поведінки, які лише у своїй сукупності дають можливість зрозуміти, як стала можливою мораль. Серед підстав моральної поведінки – категоризація світу як когнітивна підстава для етичного розрізнення й оцінки; гуманно-альтруїстична поведінка тварин як поведінкова підстава для оцінного розрізнення стосунків («хороше/погане»); мова як інструмент символічного відображення стосунків, яка забезпечує здатність до «морального абстрагування»; самосвідомість як здібність до відчужено-об'єктивної оцінки власної поведінки; відповідальність за власну поведінку як здатність діяти відповідно до абстрактно-нормативної моделі моральної поведінки [11].

Виходячи з тези, що моралі поза свідомістю не існує, «свідомість» розглядається як властивий людині спосіб відносин до навколишньої дійсності, опосередкований всезагальними формами суспільно-історичної діяльності людей. Свідомість розглядають як ставлення до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей. Моральна свідомість розглядається як вища форма відображення дійсності, один із проявів індивідуальної свідомості, в якому зафіксовано систему когнітивно-ціннісних та емоційних уявлень і реакцій на сферу моральних законів, що визначають норми співжиття людей у соціальному середовищі. Функція свідомості полягає у тому, що вона дозволяє людині уявно дистанціюватися від дійсності і шляхом її ідеального відображення пізнавати, контролювати та прогнозувати процеси, які в ній відбуваються. Людина також стає об'єктом свідомості і для самої себе. У цьому виявляється робота самосвідомості, що є свідомістю для себе, для своєї власної свідомості [6, с. 221].

Провідною функцією самосвідомості є саморегуляція поведінки людини. Таким чином, сукупність уявлень про себе й оцінка цих уявлень є психологічною основою поведінки людини. На думку Б. Ананьєва, «... людина у своїй поведінці може собі дозволити рівно стільки, на скільки вона знає себе...», що обумовлює самодостатність особистості, ступінь її впевненості в собі, незалежність від інших, свободу в поведінці й усвідомлення обмежень цієї свободи [1, с. 175]. На ранніх стадіях онтогенезу людина у своїй поведінці керується зовнішньою формою свідомості. З віком вона звертає погляд на себе, робить предметом

усвідомлення власну свідомість, насамперед, щоб скоригувати власні ціннісні орієнтації і мету. У процесі такої рефлексивної діяльності відбувається не лише осмислення проблем буття, з точки зору моральних цінностей, які визнає людина, а й самооцінка цих моральних засад. Таким чином, моральна самосвідомість розглядається як така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина як її носій. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людини. Вирізняються такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, совість і сором [6, с. 221].

Аналіз теоретичних витоків моральної свідомості та самосвідомості показав, що їх вивчення неможливе без розкриття детермінуючих основ, яким є моральні норми. У літературі наголошують на подвійному характері цього поняття, його об'єктивній та суб'єктивній стороні. Норми розглядаються як суб'єктивна реальність індивідуальної свідомості, яка виявляється у вигляді моральних знань, моделей, функціональних зв'язків. Фундаментальне значення у розкритті механізмів функціонування моральної свідомості має ідея про набуття соціальною нормою особистісного значення, яке передбачає розуміння норми, але не дорівнює ставленню. При цьому спосіб мотивації дії розцінюється як показник належності дії до моральної сфери. Перехід зовнішніх вимог у внутрішні етичні інстанції зумовлений декількома аспектами: здатністю до виокремлення морального змісту; розкриттям морального смислу; переходом моральних знань у моральні переконання. На підставі аналітичного огляду виокремлюють основні критерії періодизації морального розвитку, серед яких – характер новоутворень у сфері моральної свідомості та самосвідомості, дія внутрішніх механізмів, характер спонук, що стимулюють моральну поведінку, ставлення суб'єкта до моральних норм, характер пізнавального ставлення. [8]

Спосіб мотивації людини, який вона застосовує у своїй поведінці, визначається також ступенем автономії людини, яка розглядається як ідеальна основа для формування людини на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя загалом, керуючись власною системою цінностей. Людина як автономний індивід усвідомлює процес розмірковувань, завдяки якому її пізніші «Я» постають з її теперішнього «Я», і тому її вибір визначений не випадковим чи неконтрольованим способом, а на основі власного розуміння. За таких умов людина творить себе сама, а успіх такого самотворення визначений не якимось одним благом, людина визнає відповідальність за своє життя та можливість робити з ним усе на власний розсуд [10, с. 122]. Тому у літературі автономія розглядається як кінцева мета, стосовно якої всі інші цінності є або її складниками або ж засобами її досягнення. Якщо ж автономія є недосяжною для людини внаслідок душевного розладу, психічного захворювання або ж несприятливих життєвих умов, для неї важливість засадничих цінностей була б зменшеною пропорційно до послаблення її здатності досягти автономії. Суттєвою ознакою автономії є наявність контролю людини над своєю поведінкою. Висловлюється думка, що особа є автономною, якщо вона ототожнює себе із своїми бажаннями, метою і цінностями, і якщо така ідентифікація сама не здійснюється внаслідок впливів, які так чи інакше призводять до того, що сам процес ідентифікації стає відчуженим від людини [4, с. 66]. Таким чином, автономія включає вибір, проте вона виходить за його межі, оскільки здійснення вибору може відбуватися без наявності справжнього контролю людини над своєю поведінкою, можуть мати місце нав'язані альтернативи вибору.

На думку Д. Кекса, лише за наявності особливого виду контролю, який включає не нав'язаний, а усвідомлений

вибір серед альтернатив, може мати місце автономія людини. Учений виділяє п'ять необхідних умов, за яких можливою вказаний різновид контролю:

1. Умова виконання дії, тобто наявність активної поведінки, котру людина здійснює, керуючись певними мотивами і метою. При цьому мотивом вважають бажання в широкому розумінні: фізіологічні і психологічні, вроджені і набуті, приємні і страждальні, благодатні і шкідливі, позитивні і негативні, важливі і банальні, тривалі і мінливі, розумні і нерозсудливі та ін. Мета полягає у їх задоволенні. Підставою для вибору людиною тих чи інших дій є переконання, що саме їх виконання забезпечує більшу ймовірність досягнення мети, тобто задоволення того бажання, яке є мотивом дії.

2. Умова вибору, тобто людина діє, обираючи з низки альтернатив ті, які вважає доступними відповідно до своїх розсудливо зважених переконань. Вибір передбачає зважені переконання людини стосовно своїх здібностей та можливостей реалізувати деякі з доступних альтернатив. Щоб задовольнити цю умову, достатньо наявності розсудливого ставлення людини до своїх переконань. При цьому не вимагається обґрунтування істинності переконань, оскільки для автономії міра контролю є достатньою, коли людина обирає навіть одну реально доступну альтернативу. У цьому випадку важливою є лише внутрішня мотивація людини вчинити діяння без огляду на те, чи має вона можливість вчинити інші дії.

3. Умова ненав'язаного вибору, яка висуває дві негативні вимоги до умов вибору, включаючи такі обставини, коли вибір здійснюється, але залишається неавтономним. Перша умова виникає тоді, коли альтернативи, між якими потрібно обирати, нав'язані людині ззовні, при цьому людина дійсно обирає, але не має достатнього контролю над своїми діями. У виборі, нав'язаному таким чином, зменшення контролю не є очевидним лише тому, що людина змушена обирати між небажаними альтернативами. Для втрати контролю необхідно, щоб альтернативи були небажаними не лише для певної людини в конкретній ситуації, а для будь-якої людини в ситуації певного типу. Друга вимога до умов вибору полягає в тому, що альтернативи, які доступні людині, не повинні бути обмежені такими моральними та політичними цінностями, котрі є для неї неприйнятними. Така вимога робить очевидним, що вибір може бути нав'язаний таким чином, що людині доводиться вибирати із внутрішньо небажаних альтернатив у спосіб, який позбавляє її можливості обирати бажані для неї альтернативи.

4. Умова оцінювання, тобто людина повинна перебувати у стані, котрий є сприятливим для оцінювання тих діянь, які вона обирає. Являє собою позитивну вимогу щодо вибору, відповідно до якої людина, щоб бути автономною, повинна мати особливі підстави для здійснення свого вибору. Якщо ж людина обирає діяння бездумно, нехтуючи наслідками, не зважаючи аргументи на користь тих чи інших альтернатив, то вона все-таки здійснює вибір, проте він є безпідставним.

5. Умова розуміння, яка спричиняється тим, що кращий спосіб оцінювання людиною обраних нею дій має ґрунтуватися на достатньому розумінні їх важливості. Вона підсилює позитивну вимогу щодо умов вибору, вимагаючи, щоб при оцінюванні зверталась увага на особливі ознаки обраних діянь. Одна з таких ознак полягає в тому, що людина повинна розглядати свої діяння під кутом зору об'єктивно прийнятих пояснень. Другою ознакою є те, що людина повинна розглядати обрані нею дії з точки зору ранише вживаних зразків дій (досвіду). Людина має бути здатна при потребі пояснити, чи обране нею діяння відповідає її звичайній поведінці чи відхиляється від неї. Наступною необхідною ознакою в цьому контексті є усвідомлення людиною тієї моральної позиції, яку утверджують обрані нею дії. Вимога полягає не лише в тому, що автономними діями

є лише ті, які гідні морального схвалення, оскільки дії, гідні морального осуду, також можуть бути автономними. Вимога також полягає не в тому, що моральна позиція, втілена в обраних діях, повинна бути важливою для людини, оскільки остання може підпорядкувати моральні вимоги іншим. Суть вимоги в тому, що людина повинна визнати доречність моральних вимог в оцінюванні своїх діянь. У цьому випадку потрібно, щоб людина визнала добро і зло як один із аспектів, з точки зору якого повинно розглядатись значення обраних нею дій, навіть якщо виявиться, що вони є непридатними, якщо їх розглядати під таким кутом зору. Слід погодитись з тим, що «...кожна з названих умов є необхідною, а разом узяті вони є достатніми для того, щоб дія була автономною» [5, с. 122].

Висновки. Поведінка людини у суспільстві визначається, перш за все, природним правом, тобто домінуючими у суспільстві моральними нормами. Цей процес відбувається двоюко: з одного боку, поведінка людини є результатом її моральної свідомості, а тому визначається її моральними цінностями, поглядами, установками, почуттями. З іншого боку, людина у своїй поведінці враховує ставлення суспільства до своєї поведінки, а тому намагається діяти відповідно до вимог природного права (суспільних моральних цінностей та норм). Через цей механізм, моральні цінності, котрі притаманні кожній людині, а також є основою кожного соціуму, здійснюють регуляторну функцію суспільних відносин та поведінки людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – С. 175.
2. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб. : Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – С. 297.
3. Бойл Э. «Открытое общество» Карла Поппера: личный взгляд / Э. Бойл // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. – С. 342.
4. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – С. 4.
5. Кекс Д. Зasadничі цінності лібералізму / Д. Кекс // Лібералізм: антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 122.
6. Малахов В. А. Етика: курс лекцій : навч. посібник / В.А. Малахов. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2002. – С. 221.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т. 1: Чары Платона / К. Поппер; [пер. с англ.] / под ред. В.Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 101.
8. Слесик К.М. Моральна самосвідомість і моральна поведінка у структурі процесу формування етичної культури учнів / К.М. Слесик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2011_4/11skmeku.pdf.
9. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3 ч. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд / С.С. Сливка. – К. : Атіка, 2005. – С. 212.
10. Соловьев Е.Ю. Категорический императив нравственности и права / Е.Ю. Соловьев. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – С. 122.
11. Шмерлина И.А. Самосознание и мораль: гипотезы эволюционного становления / И.А. Шмерлина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.isras.ru/files/File/Publication/Novye_publicazii/Samos_i_moral_Shmerlina.pdf.